

Pojem a koncepce světové literatury

Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka

V tradičně eurocentrickém (evropocentrickém) pojetí se „světová literatura“ odvozuje z Goethova pojmu „Weltliteratur“. I když u německého básníka a prozaika nenajdeme explicitní vyložení pojmu, lze usuzovat, že jde spíše o vědomí meziliterárních souvislostí, tedy především souvislostí mezi jednotlivými autory a díly, „o výměnu kulturních statků, při které by se neměla ovšem ztrácet specifčnost jednotlivých národů, jinými slovy: šlo by o prohloubené a systematické pěstování mezinárodních kulturních kontaktů a kulturní výměny.“¹ Zajímavým protějškem tu je Svatoňova interpretace pojmu právě ve spojitosti s generací Sturm und Drang. Svatoň mluví o světové literatuře axiologicky (viz dále) jako o specifické vrstvě slovesnosti, ale současně ukazuje, že jiným hlediskem je chápání světové literatury jako souhrnu tvarů a struktur nadmístního a nadčasového významu - takto chápal světovou literaturu zakladatel brněnské komparatistické školy Frank Wollman.² V. Svatoň však zdůrazňuje spíše „hermeneutické“ pojetí (tedy nikoli hermeneutické v dnešním, filozofickém smyslu, ale přece jen ve smyslu gadamerovského „rozumění“), tedy subjektivitu pojmu: světovost podle něho neulpěla na dílech jako fixní kvalita, ale vznikala jako „výsledek specifického způsobu interpretace“³. A dále: „Je např. známo, že literární hnutí Sturm und Drang prožilo novým způsobem Shakespeara; J. G. Herder, J. H. Voß a ve Francii Ch. Fauriel přečetli nově Homéra. Předmětem úvah a studia se stali Dante, Boccaccio, Calderón a nejmilovanější ze všech Cervantes. Ze současné produkce byl pokládán za srovnatelného s reprezentativními díly minulosti Goethův Faust, Vilém Meister a Diderotův Jakub fatalista. Pojem světové literatury se tedy u romantiků utvářel v souladu s novým čtením, novým způsobem chápání literárních výtvorů, jinak řečeno - s tím, že byla objevena nová významová dimenze umění [...] Je však třeba dodat, že se vyvíjela představa světové literatury, ale termín sám ještě neexistoval: zrození pojmu nebývá vždycky provázeno zrozením adekvátního termínu, i když volba šťastného označení urychluje zrání myšlenkových koncepcí.“⁴

Svatoň velmi případně vyhmátl onen moment, kdy se pojem vytvářel jako výsledek nějaké nové interpretace, nového „prohlédnutí“ či „prozření“, v němž byly vidět nikoli jen výseky slovesnosti, ale literatura ve své celkovosti. Je však zřejmé, že tato celkovost či celistvost je celkovostí evropskou, resp. západoevropskou, která sice své kořeny hledá a nachází na Východě (tj. v starořecké literatuře a zprostředkovaně ve starém Egyptě, v hebrejském Starém zákoně, aramejském a řeckém Novém zákoně, v literatuře helénské a v písemnictví Římského impéria), ale jejich vývojové výhonky sleduje již na teritoriu západní Evropy, kde byly recipovány, transformovány, redukovány, tedy nutně okleštěny a zbaveny některých vlastností a funkcí. Nejen nedostatečnost, ale především nepravdivost eurocentrismu (evropocentrismu), jeho faleš byla obnažena v posledních desetiletích v řadě děl, z nichž se nejčastěji uvádí ruský akademik N. I. Konrad.⁵ Chceme v této souvislosti upozornit na závažný orientalistický počín český, překračující ovšem hranice české orientalistiky a orientalistiky vůbec, totiž na pokus vytvořit obecnou rovinu takřikajíc **orientální generální literatury** v dosud ne zcela doceněném kolektivním sborníku *Setkání a proměny*.⁶

Jakýmsi kompromisem mezi světovou literaturou jako určitou konvencí vyplývající z nové interpretace písemnictví a mechanickým souborem tzv. nejlepších děl, tj. děl čítankových, chcete-li povinnou četbou, je americké pojetí *world literature* (great books) jako souboru děl, která má znát univerzitní student. Toto pojetí je de facto praktickou aplikací zmíněné interpretační konvence, jejíž prameny jsme již viděli v období Sturm und Drang, odkud vyústilo do kontaktologického pojetí Goethova.

Univerzalita (*littérature universelle*) je v tomto případě ovšem univerzalitou západoevropocentrickou, v níž se pracuje s kategorií vlivu, kde se od centra šíří jakoby kulturní vlny oplodňující údajný literární úhor. **Mechanická, přiřadovací, aditivní** (D. Ďurišin) koncepce světové literatury vychází především z literární a čtenářské praxe: je to tedy mechanický soubor národních literatur a jejich tzv. nejlepších (nejhodnotnějších, konvenčně pokládaných za nejhodnotnější) a nejnosiějších, nejproduktivnějších literárních děl. Takto je koncipována drtivá většina příruček učebnicového typu i reprezentativních mnohasvazkových publikací. I aditivní koncepce světové literatury má nutně axiologický aspekt, který však více převažuje ve vysloveně **axiologické koncepci**, která vlastně buduje světovou literaturu jako světovou klasiku. I v této koncepci však převažuje konvenčnost, tedy nutnost všeobecného přijetí dohodnutých hodnotových kritérií. Z toho vyplývá, že zde opět musí převažovat kulturní centrismus, v našem prostředí především západoevropocentrismus. Mimo jiné se tu odráží letitý spor mezi objektivistickým a subjektivistickým směrem srovnávací literární vědy, tj. otázka, zda komparatistika se má zabývat zkoumáním literárních produktů bez ohledu na jejich estetickou a historickou hodnotu, resp. zda má zůstat pouze u objektivistického popisu či registrace literárních vlivů a vztahů. Existovalo tu totiž reálné nebezpečí, že odmítnutí aditivní, přiřadovací koncepce povede k druhé krajnosti, tj. k absolutizaci výběrového principu; např. německý komparatista F. Strich v díle *Weltliteratur und vergleichende Literaturgeschichte* (1930) proti pojmu *Weltliteratur* postavil *Weltliteraturgeschichte* ve smyslu termínu označujícího syntézu národního specifika a všelidské hodnoty jako obligatorního rysu literárního celku

aspirujícího na „světovost“. Konkrétně se zde jednalo o skutečnost, jakým způsobem národní literatury vstupují do vyšších literárních celků, zda jednotlivě či v širším rámci obecnějšího vývoje.

Prosazovala-li německá duchovněná škola s odvoláním na pozitivisticky orientovaného A. Brücknera teorii „samostatné cesty“, v praxi toto pojetí vedlo k axiologické nadřazenosti a převaze jedné národní literatury nad druhou, jak prokázala např. pozdější diskuse mezi komparatisty Pražského lingvistického kroužku a německými slavisty K. Bittnerem (*Methodologisches zur vergleichenden germanisch-slavischen Literaturwissenschaft*, Germanoslavica III, 1935) a J. Pfitznerem, jejímž jádrem se stal spor o to, zda slovanské literatury tvoří autonomní jednotku v rámci literatury světové, anebo existují izolovaně bez společných znaků umělecké tvorby. Eliminujeme-li politický podtext této debaty ze strany německých slavistů, nejpřehledněji zformuloval odpověď Frank Wollman (*K methodologii srovnávací slovesnosti slovanské*, Brno 1936), který v duchu strukturální estetiky vymezil literaturu obecnou jako poměr slovesných tvarů a struktur, „pak pro oprávnění syntetického studia slovanských literatur stačí, vyskytují-li se tu struktury, ve slovanských literaturách obecné a v ostatních se nevyskytující.“⁷

Jestliže výběrová koncepce „literárních klasiků“ byla plodem pozitivistické „vlivologie“, kde funguje axiologický systém binárních opozic (literatury malé a velké, rozvinuté a nerozvinuté apod.), prvním elegantním pokusem překlenout tento rozpor byla van Tieghemova koncepce „littérature générale“ a „littérature comparée“; světová literatura je podle francouzského badatele jistá abstraktní celistvost, jejíž popis a syntetizaci není možné v současnosti realizovat. Pojetím generální literatury jako studia literární struktury určitého internacionálního společenství ve vzájemných korespondencích a koincencích byla ovlivněna česká škola meziválečné literární komparistiky,⁸ z jejíhož podhoubí rostl i mladý René Wellek získávající základy badatelské metody v seminářích O. Fischera, V. Tilleho, V. Mathesia aj. Již roku 1914 O. Fischer v recenzi monumentálního díla německého literárního historika Richarda M. Meyera *Světová literatura v devatenáctém století* (Stuttgart und Berlin 1913) vytkl zjednodušenou konstrukci obrazu světové literatury vytvořeného z ryze nacionálního a účelového pohledu, tj. která díla z germánských literatur esteticky a historicky aspirují na „živoucí písemnictví“.⁹ Přes Fischerovu oprávněnou kritiku je však Meyerovi třeba přiznat cenný postřeh, že výběrová koncepce světové literatury je do značné míry utvářena systémem a tradicí školského vzdělání, zejména čítankovou prezentací. Téměř o čtvrt století později Fischerův žák z germanistického prosemináře René Wellek v nekrologu *Václav Tille jako literární teoretik*¹⁰ odmítl Tilleho ideál „vědeckého zkoumání produktů literárních bez ohledu na jejich estetickou cenu“¹¹ - již pouhý výběr a mechanický popis implikuje hodnotící prvek a intenci subjektu. Zároveň ocenil Tillovu pozdní reakci proti objektivistickému směru srovnávací vědy ve 30. letech: Tille údajně pod vlivem četby o Einsteinově teorii relativity prošel hlubokou krizí hodnot a rozkolísáním kritérií; z těchto důvodů upustil od nártu syntetizujících dějin světové literatury v hlavních myšlenkových a literárněuměleckých proudech. Roku 1958 Wellek v Chapel Hill své stanovisko doplnil a rozvedl: rozpor mezi srovnávací a generální literaturou (ve Wellekově koncepci volné synonymum k pojmu světová literatura) byl vytvořen uměle,¹² protože srovnávací metoda není badatelskou výsadou té nejobecněji pojaté komparistiky, ale jako taková je latentně přítomna ve všech společenských a přírodovědných disciplínách.¹³

Obdobně Wellkovi myšlenkově blízký R. Etiemble systematicky ve svých studiích zpochybil hranici mezi „littérature générale“ a „littérature comparée“. Pojem literatura ve smyslu logického celku veškerého písemnictví musí bez uměle konstruovaného „závorkování“ a „přívlastkování“ zahrnovat veškeré projevy fixované i nefixované, současné i minulé v jejich přirozené podobě. Třeba zdůraznit, že se tu nejednalo o aktualizovanou inovaci zastaralé přířadovací koncepce; zdůrazněním kulturněgeografického principu jako dominantního rysu těch nejobecnějších literárněhistorických abstrakcí (např. světová literatura) chtěl Etiemble upozornit na svazující limity generální literatury v kritické praxi často sklouzávající k axiologizujícímu europocentrismu (viz R. Etiemble: *Essais de littérature [vraiment] générale*. Paris 1974).

Jestliže se Wellek v chápání světové literatury pokusil do jejího obsahu integrovat specifické hledisko estetické hodnoty („intrinsic approach“), obdobně shrnující systematiku dobových koncepcí s odvoláním na *Bibliography of Comparative Literature* (Chapel Hill 1950) od F. Baldenspergera a Wenera P. Friedricha provedl ve svých četných studiích literární teoretik Max Wehrli: vědu o světové literatuře lze traktovat trojím způsobem: jako pomocnou vědu národních literárních dějin, jako mezinárodní encyklopediku národních historií literatury či jako nadnárodní vědu vlastního a vyššího charakteru.¹⁴ Samotná světová literatura je pro něj „dynamickou historickou veličinou“¹⁵, jednotou živých literárních tradic, nikoli statických poetik; přesto k jejím syntézám je třeba přistupovat skepticky, protože současné realizace žánrově oscilují mezi fabulační tvořivostí snaživého jednotlivce a všeregistrující kompilátorskou kronikou, za níž nejčastěji stojí badatelskými direktivami svázaný autorský kolektiv. Jestliže se však tyto syntézy objevují, „musíme ich sice pokladat' za nevyhnutné, ale aj za nevyhnutně obmedzené a metodicky málo produktívne“.¹⁶

Již v tomto letním srovnání několika přístupů k pojmu „světová literatura“ musíme konstatovat, že jde o **dvě významové roviny**, které se snažíme vystihnout již v názvu: pojem a koncepce. Zatímco pojem existuje jako víceméně všeobecně uznávaná a verbálně vyjádřená představa jevu, koncepce je intencionální, pragmatický

konstrukt, tedy soubor zásad, který umožňuje vytvořit, zkonstruovat, modelovat strukturu světové literatury v materiální podobě knižní publikace. Pojem tedy v sobě koncentruje spíše „filozofii“ jevu, koncepce zase jeho technologii. Jak pojem, tak koncepce však nejsou hermeticky oddělenými sférami, ale prostupují se: jestliže tedy někde existuje nesoulad mezi různými přístupy ke světové literatuře, je to nejen kvůli metodologii, ale i proto, že se vlastně neoprávněně směřují dvě roviny: Svatoňova „světová literatura“ je pojem a má spíše filozofický rozměr, aditivní, axiologické, vývojové atd. přístupy jsou spíše technologické povahy a jde jim o exaktnější, objektivnější (komparativ je zde velmi funkční!) pojetí světové literatury nikoli jako všeprostopujícího, subjektivně pocítovaného pojmu, ale jako víceméně přesného souboru o vysokém stupni abstrakce a generalizující síly.

Rozlišujeme-li sémantické roviny světové literatury ve smyslu pojmu a koncepcí, jejich diferenciaci a komplementaritu v sobě odráží i výrazné odlišení světové literatury jako reálného ontologického faktu (terminologicky rozmanitě označovaného) a vědomé teoretické reflexe tohoto pojmu, tj. interpretační rekonstrukce dějin světové literatury. A právě v tomto momentu lze narazit na zásadní problém. Jestliže klasická literární historiografie se může vykákat četnými dějinami národních literatur (samotný pojem národní literatury je detailně propracován a je častým předmětem nejrůznějších metodologických úvah, které podtrhují centrismus národních literatur), syntézy dějin světové literatury jako by rezignovaly na svou specificky metodologickou stránku a zdůrazňovaly praktičnost a instruktivnost svého zaměření čerpanou spíše z historiografie národních literatur. Běžné kompoziční třídění dějin světové literatury podle jazykově národních kritérií je chápáno a obhajováno jako ústupek čtenáři, který hledá nikoli abstrakci těch nejobecnějších vývojových procesů, nýbrž základní informaci o cizojazyčném díle, které je vždy geneticky spjato s některou národní literaturou. Jde tu - jak to výstižně postřehl maďarský komparatista M. Vajda - o pojetí dějin světové literatury jako autonomního žánru, který je v praxi považován „na základě dosavadních realizací za žánr populární, referenční, v ušlechtilém smyslu slov a přece jen „vulgarizující““.17

Připomeňme v bývalém česko-slovenském kontextu alespoň dva nejvýznamnější pokusy: Pišútovy *Dejiny svetovej literatury I a II* (Pišút a kol., Bratislava 1963) obhájily svůj encyklopedický zřetel tím, že proklamovaný ideál podílu národních literatur na konstituování „vedomia spoločného údelu“18 prognózovaly do daleké budoucnosti; dějiny světové literatury v tomto pojetí představovaly interpretačně monografické portréty děl a osobností hodnotově přesahujících národní horizont. Analogický důraz na princip chronologický, do něhož jsou integrovány jazykové a geografické zřetele, uplatnil rovněž Fischerův projekt *Světová literatura I-IV* (Praha 1984-1987), který zvolil „historicko-typologické“ řazení látky „s respektováním určité časové nerovnoměrnosti vývoje různých zemí a národů“ (I, s. 5). Tato teze sice zakládá postulát světové literatury jako nejnosnějších tradic národních literatur participujících na základním fondu „světového kulturního dědictví“ (tamtéž), avšak konkrétní realizace vynucená studijním zaměřením skript byla jen zdařilým pokusem vidět přínos naší národní literatury na vývojovém pozadí vyšších evropských a mimoevropských celků. Dominující hledisko národní literatury bylo zachováno, metodický postup „světová literatura očima národních literatur“ má své relativní výhody a přednosti: vědomí pevného bodu, kterým vstupujeme na nejisté teritorium vyšší dějinné abstrakce, neboť libovolně zvolený literární fakt vývojové řady - většinou nerovnoměrné a asynchronní - lze vždy srovnat podle nejrůznějších kritérií chronologických, tematických, žánrových aj., na pružné synchronní ose s jevem analogickým či protikladným. Chápání dějin světové literatury jako svébytného žánru je na druhé straně zpochybňováno poukazy na celistvost toho, co tento pojem označuje a zahrnuje. Konstitutivní a variabilní znaky národní literatury tvoří relativně uchopitelný centrismus (k němuž lze přistupovat různě, nikoliv jej však a priori odmítat). Světová literatura nemá svůj jazyk, i když přední světové jazyky jsou nástrojem rozšířené komunikace, včetně umělecké. Může mít však světová literatura svůj obligatorní rys: je to vývojová historická hodnota či proměnlivější estetická dimenze, mýtus autora „završený“ na jeho dílo, anebo obecně uznaná idea vypreparovaná z textu a žijící ve vlastním, hermeticky uzavřeném světě? Odpověď podle M. Vajdy je třeba hledat v systémovém pojetí světové literatury jako konstruktu zachycujícím nejobecnější procesy, „souvislosti, podobnosti a typologické korespondence“19 Syntetizující zachycení dějin světové literatury lze podle Vajdy technologicky realizovat trojím způsobem: 1. jako dějiny idejí (např. spor idealismu s realismem apod.), 2. jako dějiny formy, resp. těch žánrů, které většinou přesahují rozměr národní literatury a 3. jako dějiny uměleckých a literárních proudů, tedy historie poetik slučující aspekty stylistické a ideologické.

Spojení světové literatury s koncepcí systému20 má však hlubší kořeny; poukazuje na ně mj. Slavomír Wollman, který zdůrazňuje, že toto spojení nevyplyvá jen z mechanické aplikace tzv. systémové analýzy převzaté z kybernetiky či exaktní teorie informace, ale je dáno přirozenou existencí literárních jevů a procesů v morfologicky rozpoznatelných celcích, jež se liší od nestrukturované řady děl či podle jednotlivých kritérií empiricky zvolené řady vybraných textů. Východiskem k systémovému chápání se Wollmanovi stává monistická koncepce dějin, tj. myšlenka jednoty slovesného vývoje světa včetně folklórních projevů.21 K odmítnutí hodnotově pojaté binární opozice „národní literatura - světová literatura“ (S. Wollman v této souvislosti tvrdí, že „komparatistika respektuje národní literaturu jako historický fakt a hledá světovou literaturu jako vědecký postulát“22) zde přistupuje minuciózní terminologická argumentace specifikuující „literaturu celého světa“ v smyslu amorfní sumy všech uměleckých výtvorů a světovou literaturu jako selektivní formaci definovanou svou

badatelská intence je spíše „reálným ideálem“, k němuž budou jednotliví účastníci projektu vědomě či intuitivně směřovat; proto je tu na první pohled zřejmý a explicitně manifestovaný optimismus vědeckého úsilí, který se bude potýkat s překážkami technického rázu, se zažitou „technologí“ klasického srovnávacího myšlení: mj. to postřehl právě R. Wellek reagující na Ďurišinou monografii *Čo je svetová literatúra*, kdy s jeho premisami vřele souhlasí, současně však upozorňuje na jazykové bariéry: „I did receive the book of Durisin, which, on the whole, I agree with wholeheartedly. I would only feel that Durisin is too optimistic when he believes that the comparative view can be extended in practice to Oriental and finally to any kind of literature. I agree with him in theory, but assure him that in American conditions, asking for an excellent knowledge of French and German is a realizable ideal, while Oriental languages could be asked only of recent immigrants and certainly natives of that country.“²⁷

Ďurišinovo pojetí světové literatury zároveň otvírá závažný problém: světová literatura jako historiografický systém nejvyššího řádu by měla umožnit formulovat i novou představu o literární teorii, o jejíž „univerzálnost“ se badatel pokouší. Zůstává však otázkou, zda řešení této úlohy nenarazí na nepřekonatelné bariéry dané různorodostí, rozmanitostí a kvantitativní rozlehlostí analyzovaného materiálu. Systematické zacílení na meziliterární centrismy jako vyšší a organizovanější celistvosti v kulturně geografických horizontech (kontextech), které se stávají přirozenými subsystemy světové literatury, poskytuje dostatečný protiargument. Nespočetné polemiky v dějinách literární vědy o podstatu a fungování světové literatury budou pravděpodobně pokračovat i po Ďurišinově systematicce, kterou lze hodnotit jako sympatický pokus nově formulovat - v období metodologického chaosu a spleti jednotlivých -ismů - pojmy a kategorie nového odvětví literární vědy zabývající se dějinami a teorií světové literatury. Význam této badatelské iniciativy je dán už jen tím, že v dostupné tradici našeho myšlení o literatuře neexistují práce podobného druhu.

Poznámky

- 1 J. Hrabák: Literární komparatistika. Praha 1976, s. 110.
- 2 F. Wollman: K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské. Brno 1936; týž: Srovnávací metoda v literární vědě, in: Slovanské štúdie, Bratislava 1959.
- 3 V. Svatoň: Epické zdroje románu. Praha 1993, s. 8.
- 4 Tamtéž, s. 8-9.
- 5 N. I. Konrad: Zapad i Vostok. Moskva 1972.
- 6 Setkání a proměny. Vznik moderní literatury v Asii. Praha 1976.
- 7 K. Krejčí: Nové slovanské práce o metodice literární vědy. Sborník Matice slovenskej 15, 1937, s. 511.
- 8 Srv. Sl. Wollman: Česká škola literární komparatistiky. Praha 1989, s. 45-57.
- 9 O. Fischer: Světová literatura. Národní listy 54, 1914, č. 33, s. 1, 4. 2.
- 10 Listy pro umění a kritiku 5, 1937, s. 324-328.
- 11 Tamtéž, s. 326.
- 12 Viz The Crisis of Comparative Literature, in: Proceedings of the Second International Congress of Comparative Literature, red. W. P. Friedrich, 1., Chapel Hill, University of North Carolina Press 1959, s. 149-159.
- 13 Srv. R. Wellek: Název, podstata a dejiny porovnávací literatury. Slavica Slovaca 3, 1968, č. 2, s. 121-141.
- 14 M. Wehrli: Základy modernej teórie literatury. Bratislava 1965, s. 199.
- 15 Tamtéž, s. 199-200.
- 16 Tamtéž, s. 201.
- 17 Teorie literatury v zrcadle maďarské literární vědy. Praha 1986, s. 330.
- 18 Pišút a a kol.: Dejiny svetovej literatury. Bratislava 1963, s. 9.
- 19 Teorie literatury v zrcadle maďarské literární vědy. Praha 1986, s. 336.
- 20 Viz mj. M. B. Chrapčenko: Razmyšljenija o sistemnom analize literatury. Voprosy literatury 3, 1975, 90-112.
- 21 Srv. S. Wollman: Česká škola literární komparatistiky. Praha 1989, s.110.
- 22 Tamtéž, s. 111.
- 23 A. Mikušťáková: Vstupujeme do nového baroka. Hovoríme s literárnym teoretikom Slavomírom Wollmanom. Literárny týždenník 5, 1992, č. 26, s. 10, 20. 6.
- 24 I. G. Neupokojeva: Istorija vsemirnoj literatury. Problemy sistemnogo i sravnitel'nogo analiza. Moskva 1976. Viz rec.: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, D 25-26, 1979, s. 148-150 (I. Pospíšil).
- 25 Slovanské štúdie II, Bratislava 1959.
- 26 Medziliterárny centrizmus - krok na ceste k svetovej literatúre, Slovak Review , 1994, č. 1, s. 7.
- 27 René Wellek v dopise Miloši Zelenkovi z 20. 7. 1993 - v majetku M. Z.